

FTAMP 81-512

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v177.i1.ph20>С.Қ. Иманбердиева¹ , Н.Ж. Егізбаева² ¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: imansaule@mail.ru, nazyken@mail.ru

ТІЛДІК, ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ: ОНИМДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ (орта ғасыр ескерткіштері мен қазіргі тілдік материал негізінде)

Мақалада орта ғасыр ескерткіштерінің көптеген кешенді зерттеу нысанына айналғаны еңбектерге шолу негізінде айқындалған. Ғалымдардың ескерткіштерді морфология, мәтін, функционалды-стильдік, кейіпкер образы т.б. тұрғысынан жан-жақты зерттегені жайлы сөз болған. Сонымен бірге ескерткіштер мен қазіргі қазақ тілінде кездесетін онимдердің, соның ішінде прецедентті есімдердің қолданыс ерекшелігі анықталады. Сауалнама негізінде алынған нәтижеге талдау жасалған. Онимдердің барлық разрядтары анықталып, қазіргі тілдегі мақал-мәтел, фразеологизмдерде, сонымен бірге ақын-жазушылар шығармаларындағы басты қызметі айқындалған. Қазіргі ақын шығармаларында онимдер мәтінде мәтін түзушілік қызметінен басқа көркемдік, сөз синергетикасы, сөз ойнатуды жақсы қолдана білген. Мақалада прецедентті есімдер жан-жақты зерттеліп мағыналық тұрғыдан тапастырылған. Прецедентті есімдердің мәтін ішінде қазақы әлеуметте аялық біліміне қарай әртүрлі ассоциация тудыратыны айқындалып, мысалдар негізінде дәйектелген. Осының негізінде сонау орта ғасыр мен қазіргі қазақы әлеуметте аталған онимдерді қабылдауда айтарлықтай өзгеріс анықталмаған. Мақалада өмірдің әр қыры, яғни әлеумет тұрғысынан әртүрлі экстралингвистикалық факторлардың әсері осы нәтижеге алып келгені дәлелденді. Дегенмен де уақыт өте келе адамзат өмірінде символ да, идеология да өзгеруінің салдары прецедентті есімдер қатарының жаңа есімдерге толығырақ түскенін байқатады. Белгілі бір прецедентті есімнің санаға әсер ету күшін еселеу мақсатында ақын-жазушылар антитезаны қолданғаны анықталды. Дегенмен идеологиялық өзгерістер негізінде кеңес өкіметі кезінде кейбір діни прецедентті есімдер өзектілігін жоғалтқанымен қазіргі кезде қайта жандануда.

Түйін сөздер: оним, прецедентті есім, антитеза, ескерткіш, фразеологизм.

S.K. Imanberdiyeva¹, N.Zh. Egizbaeva²¹S. Seifullin Kazakh AgroTechnical university, Kazakshtan, Nur-Sultan,²al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty,

e-mail: imansaule@mail.ru, nazyken@mail.ru

Linguistic, historical continuity: onyms in the modern language (based on historical monuments and modern language)

The article reviews the works of other scholars on the study of historical written monuments. Scientists conducted research on the text of historical pennants, morphology, functional styles, character image, etc. In addition, the features of the use of onyms, including precedent names found in historical written monuments of the Middle Ages and the modern Kazakh language, were identified. The analysis of the results obtained on the basis of the questionnaire. All categories of onyms are revealed, features of their functioning in Proverbs and sayings, phraseological units of the modern Kazakh language, and also in works of modern poets are defined. Modern poets masterfully use precedent names for the "red word". The analysis of precedent names was carried out, and their lexical and semantic classification was determined. Associations of these names in cognition of modern Kazakh society depending on background knowledge are revealed. Based on this identified that the precedent names, depending on the background knowledge of readers of medieval and modern Kazakhs the same perception. According to the source of a certain time, the precedent names were influenced by such extralinguistic factors as ideology, mentality, history, religion. Over time, precedent names, turned into symbols of love, began to be replenished with new names. The use of antithesis by poets to enhance the synergy of precedent names is defined. It is revealed that precedent names that lost their relevance in the times of socialism are revived again in the present.

Key words: onym, precedent name, antithesis, monument, idiom.

С.К. Иманбердиева¹, Н.Ж. Егизбаева²

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Казахстан, г. Нур-Султан,

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: imansaule@mail.ru, nazyken@mail.ru

Языковая, историческая преемственность: онимы в современном языке (на материале исторических памятников и современного языка)

В статье сделан обзор трудов ученых по исследованию исторических письменных памятников. Ученые проводили исследования по тексту исторических памятников, морфологии, функциональным стилям, образа персонажа и др. Кроме того, выявлены особенности использования онимов, в том числе прецедентных имен, встречающихся в исторических письменных памятниках средневековья и современного казахского языка. Проведен анализ результатов, полученных на основе анкетирования. Выявлены все разряды онимов, определены особенности их функционирования в пословицах и поговорках, фразеологизмах современного казахского языка, а также в произведениях современных поэтов. Современные поэты мастерски используют прецедентные имена для «красного словца». Был проведен анализ прецедентных имен, а также определена их лексико-семантическая классификация. Выявлены ассоциации этих имен в когниции современного казахского социума в зависимости от фонового знания. На основе этого выявлено, что прецедентные имена в зависимости от фонового знания у читателей средневековья и современных казахов одинаковые восприятия. По источению определенного времени на прецедентные имена повлияли такие экстралингвистические факторы, такие как: идеология, менталитет, история, религия. Со временем прецедентные имена, превратившиеся в символы любви, стали пополняться новыми именами. Определено использование поэтами антитезы для усиления синергии прецедентных имен. Выявлено, что потерявшие свою актуальность во времена социализма прецедентные имена в нынешнее снова возрождаются.

Ключевые слова: оним, прецедентное имя, антитеза, памятник, фразеологизм.

Кіріспе

Орта ғасыр ескерткіштері көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған, себебі олар көптеген мәселенің басын ашуға септігін тигізетін, тарихи, мәдени тұрғыдан аса жоғары құндылық болып саналады.

Аталған тарихи ескерткіштер көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Мәселен: Р.Р. Арат (Arat R.R., 1947:18) еңбегінде түркілерді құрайтын топонимдердің шыққан жері, алып жатқан территориясы, Қ.А. Ясауи өмірі мен «хикметтерінің» зерттелуі туралы сөз еткен, М. Әліпхан (Əliphan M., 2002:14), Х. Сүйіншәлиевтің (Suyinshliev H., 1989:29) пікірі бойынша, «Мұхаббат-наме» дастанының негізгі қаһарманы – Мұхаммед Хожа бек – Құтлұғ Темірдің інісі, М.Ф. Көпүрүлү (Koruguly M.F., 1981:47), Р. Сыздық (Syzdykova R., 2004:95) Қ.А. Ясауидың өмірбаянынан бастап, зерттелу тарихы, жазба нұсқаларының жариялануы, фонетикалық жүйесі мен фонологиялық заңдылықтары, қолжазбаның транскрипциясы, ескерткіш тілінің лексикасын зерттеген, С. Дәуітұлы (Davituly S., 1998 : 114), С. Аманжолов (Amanzholov S., 1959 : 103) «Мұхаббат-наме» кердері руынан шыққан Махмұд ибн Али дегеннің «Нахадж ал-фарадис» атты кітабының тіліне ұқсас

екенін айтып, бұл оғыз, қыпшақтардың әдеби тілі дәуіріне жататын шығарма деп көрсеткен, Э. Фазылов (Fazylov E.I., 1965:161) ескерткіш тіліндегі араб-парсы сөздерін санап, лексикасы бойынша статистикалық талдау жүргізген. Сонымен, ғалымдар еңбектерінде мәтін, морфология, функционалды-стильдік, статистикалық кешенді талдаулар жүргізілген.

Біздің басты мақсатымыз – орта ғасыр ескерткіштері мен қазіргі қазақ тілі қолданысындағы жалқы есімдердің қолданысын жан-жақты зерттеу.

Эксперимент

Қазіргі кезде прецедентті есімге айналған тарихи ескерткіштердегі онимдердер жиі қолданылатындары: *Алла, Тәңір, Құдай, Қыдыр, Арыстан Баб, Мекке, ай, Мәжнүн, Ләйлі* т.б.

«Ай» космонимі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерде мәтін түзуші тірек сөз ретінде қолданылған. Мақалдардан біз түркі халқы айды қасиет тұтқан, оны сұлу қызға теңеген, осының негізінде қазақ тілінде Айсұлу, Айсәуле, Айнұр т.б. есімдер кеңінен тараған.

«Құтты білікте» Ж. Баласағұн *ай* космонимін нұрлы сұлулық символы ретінде қолданған:

Бұл Күнтудысонымен ер атанды,

Күн мен *айдай* нұрлантап кең жаһанды.

Құдай теонимі құдірет иесі, адал жанның қамқоршысы ретінде қолданылады. Мәселен:

Сүзөнөк уйға *қудай*

Мүйізөн айтпаған (қырғ.)

Сүзеген сиырға Құдай

Мүйіз бермеген (каз.)

Аққа *Құдай* жақ (каз.)

Иман-шарифат, мәні – тарихат,

Құдай деген хақтан үлес алды, достар («ДХ»).

Қазіргі қазақ тілінде *Құдайберген*, *Құдайменде* сияқты антропонимдер қалыптасқан.

Гызыл гөрсе, *Қыдыр* азар (түрікм.)

Алтын көрсе, *Қыдыр* азар (каз.)

Ерді көрсең, *Қыдыр* тұт,

Асты көрсең, қадір тұт (каз.)

Бұл мақал-мәтелдерде мағыналық антитеза анық байқалады. Алғашқысында кез келген тұлғаның «құлқынның құлы» болатындығын теоним *Қыдыр/ Қызыр* бейнесімен теңеліп, асыра көрсетілсе, екінші мақалда қазақ әйелдеріне тән инабаттылық ер азаматты қай жаста болмасын қадірлеу *Қыдыр* образы арқылы берілген.

Қазіргі қазақ тілінде *Қыдыр*, *Қыдырәлі* ер кісі есімдері кездеседі.

Фразеологизмдер ойды әсерлі, бейнелі етіп жеткізудің негізгі құралы болып табылады. В.А. Маслова келесі пікірді береді: «Нақты кез келген фразеологизмде тұтас бір миф емес, мифология жатыр. Мифология – бұл мифтегі маңызды кейіпкер немесе оқиға, бір мифтен келесіге ауысып отыратын «басты кейіпкер». Мифтің негізінде архетип болады (Maslova V.A., 1996:13). Архетип терминін ең алғаш «Инстинкт және санасыздық» (1919 ж.) мақаласында Швейцария психологы К.Г. Юнг енгізген. Оның пікірінше, архетип дегеніміз – «ұжымдық санасыздық» жеке адамның санасыздығымен қатар «ұжымдық санасыздықтың» неғұрлым терең қабаттары болады, онда «бастапқы» психикалық құрылымдар (архетиптер) түрінде адамзаттың ең ежелгі тәжірибесі сақталады, ол дүниені қабылдау мен ой елегінен өткізуге априорилік әзірлікті қамтамасыз етеді (Philosophical dictionary, 1996:519).

Сонымен, «ұжымдық санасыздық» – адамдардың саналы өмір тәжірибесі арқылы емес, оларға ата-бабасынан мұра ретінде жеткен жеміс. Генетикалық теория негізінде К.Г. Юнг архетип пен мифологияның тығыз байланысын көрсетіп, мифология – архетиптер сақталатын орын дейді (Philosophical dictionary, 1996:14). Халық санасында шығу көзі белгісіз, код ретінде дайын күйінде қолданылатын архетип – фразеологизмдер негізінде мифтік түсінік

жатыр. Ата-бабамыздан мұра ретінде жеткен фразеологизмдер құрамында да жоғарыда аталған тарихи ескерткіштердегі онимдер кездеседі:

Мың жылдан соң *Хатымтай* тірілсе егер, Сенің атыңды естіп, жерді өбер. («МН»).

Әлидің кеуір қырған зұлперіндей

Төртіншісі жар болған Құдай шері *Ғали* дүр («ДХ»).

Құдай атымен ант ішті

Көңілі қатты, діл азардан *Құдай* безер. («ДХ»).

Құдайға сиынып көк теңізден өттім, жүзіп («МН»).

Ақылы *Аплатондай*

Егер *Анылатон* саған ғашық болса («МН»).

Жаратқан *Алла* жар болды.

Аллаға бар жаныммен адал болдым («ДХ»).

Алла, Хорезми ақынға назарың сал, Махабатты көңілден сен азайтпа («МН»). Әрбір болған іс *Алланың* бұйрығы бойынша болады («АС»).

Жан кетіп, тән барады қара жерге, Кіреміз бір күн барып тар қабірге. Періште *Мұңкір-Нәңкір* келген шақта, Келмейді ауыз шіркін пәлен дерге! *Лұқмандай* бұл дүниеде мың жыл жүрсең, *Жәмшиттей* патша болып дәурен сүрсең! Арыстан *Аплатондай* дана болып, Айтпастан жер жүзінің ғылымын білсең! Жер жаста шет мартқа ұшып тұрсаң, *Дәуіттей* отқа салмай, дүкен құрсаң! *Нұх* нәби пайғамбардай дұға қылып, Дұшпанның жер жүзінде бәрін қырсаң! Ғаділ боп *Наушеруан*, *Нәбидей* атың қалса, *Қасымдай* саңылағың мағлұм болса. Тахтыңды *Сүлеймендей* жел ұшырып, Құс-хайуан иісі жынмен тіліңді алса. *Рүстемдей* сайып қыран болсаң батыр, Дәлелдеп әрбір іске тапсаң ақыл. Уақытыңда *Аспандияр* болсаң-дағы, Дүниеден кетсең керек бір күн ақыр. *Һарондай* ғани болсаң дүниесі көп, Әм болсаң барат *Мәжнүн* ғашықтардың. Қандай сахыб дәулетті болсаң-дағы, Дүниеден өлсең керек арманда боп.

Ақын Т. Молдағалиев өз заманының ғашықтық символына айналған прецедентті есімдерді, атап айтқанда *Мәжнүн*, *Төлеген*, *Қозы* есімдерін ғашықтық сезімді білдіру үшін қолдана білген.

Өткен күнді болжатқан Ғалымдардың санасы, Әрбір түрлі пасықтар Бақсылық етіп оттаған Қойға толса қорасы, Мал жинаған *Қарынбай* Болмаған қабыл тобасы.

Сыпаның сырттан тиер қамқоры көп, *Нуһының* топаңдағы кемесіндей. Осалдар өзді-өзінен өмір шіркін, Сөгілген *Нілдарияның* көбесіндей.

Байтақтың Күзер Суатын, *Әзіреті Дәуіттің* Отыз ұлын алғанда, Көңіліне қайғы-қасірет

Құдіретімен салғанда, Сонда көрген *Сүлейменді*, Сізге де бергей жаратқан Солардың сабыр, қуатын, Қосынды сал сауында Тапсаң жердің беркіне, Басын қосқан ер азбас Тапса ердің мәртіне.

Сал Сегіз *Мәжнүндей* бопты ғашық Бір қызды *Ләйлі* көріп *Мақпал* деген.

Базар жырау шығармасында діннен безгендерді сараң Қарынбайға теңеп, Ніл өзенінің суына кететіндігін, ал дінге адалдардың Нұх пайғамбар кемесінде аман қалатынын айтып, ғашық қызды Ләйліге теңеген.

Жақсылар залымдарды тыя алмай жүр, *Құдайдан* залым қорқып, ұялмай жүр.

Сүлеймен, *Зұлхарнайын* патша қайда, Болыпты тәні шіріп, сүйегі күл. Қаһарман *Рүстем* — *Дастан* қыран да өткен, Айрылар бір күн жақтан буынсыз тіл.

Мустәри Сахарига болған ғашық, *Жүсіпті Зылихаға* қылған нәсіп. *Фархад-Шырын*, *Ләйлі-Мәжнүн дейін Таһир мен Зүһрәдай* тұрдың асып.

Дін орнап мұсылманға тұғыр болған, Белгілі шаһар еді *Бағдад* пен *Шам*.

Ағып жатыр сұлу *Сыр*, Айғай салып арқырап.

Амурменен жарысып, Барады *Сыр* Аралға. (*С. Мәуленов*).

Ә. Найманбаев өзінің шығармаларында заманның бұрыс жолға өзгерісін Құдайдан қорықпай, залымдық істеген адамдар арқылы жеткізген, шын ғашықтықты Фархад-Шырын, Ләйлі-Мәжнүн махаббатына теңеген.

Көркем шығармаларда Кеңес өкіметіне дейінгі ақын, жыршылар жоғарыда аталған онимдерді дәл ескерткіштердегі мағынада қолданса, Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі ақын шығармаларында сол онимдермен қоса басқа да заман ағымына сай онимдер қатар қолданылған.

Кеңес өкіметі кезінде сөздерді қолдануда идеология сай өз талаптары болса, қазіргі кезде автор қалай қолданамын десе де өз еркі. Бұл көрініс, әсіресе, БАҚ сөз қуатын барынша толық ойната отырып қолдану кеңінен байқалады. Әлеуметке танымал ескі мәтін жаңа өріс, жаңа мағына алып қолданысқа түсе бастады. Жаңа мәтінді игеріп, күлкі сарыны, мәнін түсіну үшін ескі мәтін, оқиға желісі бойынша аялық білімінің болуы шарт.

Бұқаралық құралдарда кеңінен көрініс тапқан тілдік және мәдени өзгерістерді орыс ғалымдары – В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова еңбектерінде жан-жақты зерттеген. Бұл екі мақсатты көздеуден туындаған. Біріншісі – бұрын тек көркем мәтінде ғана кездесетін сөз ойнату, пародия қазір жаппай қолдануда, «қызыл тілмен» жеткізу үшін барлығы да жарайдының

қалпы. Екіншіден, әртүрлі бірліктер негізінде сөз ойнатуды, яғни терминология тұрғысынан сол бірліктерді, сол құбылыстың өзін зерттеу. Ғалымдар осы мақсаттарды іске асыру үшін «логоэпистема» терминін ұсынған (грек тілінен «логос» – «сөз», «эпистема» – «білу, тану») (Kostomarov V.G. Burvikova N.D., 2001:256), яғни сөздің түп төркінін тану.

Көпшілікке танымал мәтін, сөз, сөз тіркесін өзгертіп, құбылтып, күлкі сарынын, иронияны араластырып қолдану бұқаралық ақпарат құралдарында көпшіліктің назарын аудару, қызықтыру мақсатында қолданылуда. Оқырман мәтінді, сөзді, сөз тіркесін оқи отырып, өзінің аялық біліміне жүгіну негізінде түпкі мәтінді таниды, сол арқылы автор идеясын ұғынады. Бұл екі жақты бірлескен еңбек нәтижесі. Оқырманның қызығушылығы ояну негізінде газетке деген сұраныс арта түсетіні белгілі.

Біз қарастырып отырған тілдік бірліктердің мағыналары ауқымды, тек мағыналық қана емес қолданылымдық тұрғысынан да күрделі. Қазіргі лингвистикада онимдерді өздігінен оқып ұғынуға болады деген қате пікір, себебі оның қалыптасқан теориясы, терминдері, метатілі бар. Осы тұрғыдан алғанда ономастика – тіл білімінің ең күрделі салаларының бірі. Ол тарихпен де, мәдениетпен де, саясатпен де, әлеуметтанумен де, экономикамен де т.б. тығыз байланысты. Бұл байланыс жаңа ғылыми-зерттеу парадигмасындағы сәйкес категорияларға сүйенеді. В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова логоэпистемаларға әр деңгейдегі лингвоелтанымдық құнды бірліктерді (қанатты сөздер, фразеологизмдер, прецедентті мәтін т.б.) жатқызады. Олардың әр деңгейде болуы логоэпистемаларды қолдануға байланысты, ал ондағы мағына сөздің мағынасын мәдени факт ретінде қолдана білуінде деп түсіндіреді (Kostomarov V.G. Burvikova N.D., 2001:256).

«Логоэпистемалар – бұл өткен өмір нышаны, олардың жаңғыруы, қазіргі уақытқа сәйкес қолданылуы – сөйлеушінің мықты білімділігін көрсетеді. Санадағы мәдени құндылықтарды қарастырғанда логоэпистемалар сол әлеуметтік-мәдени топқа, ұлтқа қатыстылығын аңғартады. Себебі олар сол халықтың әлем бейнесі, менталдық, әлеуметтік-мәдени тарихы арқылы жаңа мазмұндағы сөзді қолдануға мүмкіндік береді» (Kostomarov V.G., Burvikova N.D., 2001:256).

БАҚ және күнделікті сөйленісте әртүрлі қолданыста болатын өзіндік мәтіндік аялық біліміне байланысты феномендер қолданылуы көрініс тапқан. Осы ақпаратқа байланысты

аялық білімі жоқ қабылдаушы еш мәлімет алмайды.

Логоэпистемалар құрамы күнделікті толығып отырады. Функционалды-семантикалық өрісі де прецедентті мәтін, прецедентті атаулар арқылы тілдік тұлғаның актив және пассив сөз қоры байлығы, тілдегі антропоэектіліктің берілу тәсілін кеңейтуде. Мысалы:

«*Атымтай* жомарттар» көбейе түссін десек («Қазақ елі» газеті 15 наурыз, 2006 ж.).

Жаңа заман *Атымтайы* («Қазақ елі» газеті, 21 маусым, 2006 ж.).

«Алтын жүрек» қай *Атымтай* жомартқа бұйырар екен? («Қазақ әдебиеті» газеті. № 42, 19-25 қазан, 2007 ж.).

Қай кез болмасын Атымтайдай тұлғалар керек, сондықтан да мақала авторы ондай тұлғалардың көбейе түскенін қаласа, екінші мақала авторы жаңа заман Атымтайы заманына қарай өзгергенімен, халыққа алдыңғы прецедентті бейне қалай сақталса, сол қырынан қазіргі, жаңа заман адамдарына да танымал болғандығын көрсетеді, ал жомарттықпен аты шыққан бейнеге ғана жүрегінің тазалығына қарай «Алтын жүрек» тиесілігін пайымдайды.

Жалпақ елге кеңінен таралған белгілі көлемді мәтін, мақал-мәтел, прецедентті атау т.б. негізінде жасалатын логоэпистемалар бір төлсипат, символика іспеттес. Б.М. Гаспаров: «... адамзат өте көлемді, ауқымды мәдени тәжірибе жинаған, ал сол тәжірибеге көз жүгірту белгілі бір үнемдеуді талап етеді. Себебі ауқымды тәжірибені «кұшаққа сыйғызу» мүмкін емес, ол үшін бір бөлігі ғана қолданылады», – деп айтқан болатын (Gasparov B.M., 1994:34). Логоэпистемалардың мағынасы тарихи, мәдени, ассоциативті т.б. байланыспен қалыптасқан түпкі мәтін мағынасынан шығады. Осыдан логоэпистемалардың ұлттық бетпердесі ашылады.

Е.И. Карташев өз мақаласында Ю.Н. Карауловтың анықтамасын толықтыра түсіп, келесі тұжырымын береді, оның пікірі бойынша, келесі жағдаяттар прецедентті феноменге ие бола алады:

1) аталмыш этнолингвомәдени қауымдастық (жоғары тұлғалық белгісі бар) өкілдерінің бәріне кеңінен танымал;

2) когнитивті (танымдық және эмоционалды) тұрғыдан өзекті. Прецедентті феномен сыртында әрқез ол туралы, қандай да ұлттық-мәдени діл иелерінің бәріне жалпы және міндетті немесе прецедентті феноменге барлық сілтемелерді «айқын» түсінікті, коннотативті реңкті ететін оны қабылдаудың инварианты тұрады;

3) қандай да бір этнолингвомәдени қауымдастық өкілдерінің тілінде оларды қолдану (апелляция) қайталанып отырады. Прецедентті феномендерді қайталап қолдану дегенде біз қандай да прецедентті феноменді «қайталана» қолдану «потенциалды» болады, яғни қайтара қолдану жиі болмауы мүмкін, бірақ ол сөйлесіп тұрған адамға қосымша ақпаратсыз түсінікті болуы керек. Прецедентті феномен вербалдануды қажет етпейді, себебі ол өздігінен болмысымен белгілі екендігін айтып тұр. Көп жағдайда вербалдануы мүмкін, бірақ ол міндетті емес. Осы тұрғыдан алғанда Ю.Н. Караулов прецедентті феномендерді вербалды және бейвербалды деп бөледі (Karaulov Yu.N., 1987:49).

Вербалдыға әртүрлі вербалды бірліктер, ойлау әрекетінің өнімі ретінде мәтіндер жатады. Бейвербалды: көркемсурет, мүсін, сәулет, музыкалық шығармалар.

Қолданыс кеңдігі – социумнан жалпы адамзаттық қауымдастыққа дейінгі «сыртқы ауқымы» бөлу критерийі болып табылатын прецедентті феноменнің тағы бір классификациясын беруге болады:

1) социумды-прецедентті феномендер – қандай да бір социум (генерациялық, әлеуметтік, конфессионалды, кәсіби т.б.) өкілінің кез келгеніне белгілі және ұжымдық когнитивті кеңістікке жататын феномендер, яғни ұлттық мәдениетке тәуелді емес: жалпы, мысалы, мұсылмандар үшін (конфессионалды социум) немесе дәрігерлер үшін (кәсіби социум).

2) ұлттық-прецедентті – қандай да бір этнолингвомәдени қауымдастықтың кез келген өкіліне белгілі және ұлттық когнитивті базаға жататын феномендер. Айта кететін жайт, кәсіби аудармашылар мәтіндегі прецедентті феномендердің түпнұсқа тіл өкілдеріне белгілі, бірақ аударма тіл өкілдеріне белгісіз тұстарының инвариантын ашып, түсіндіріп кетеді.

3) әмбебап-прецедентті – кез келген адамға белгілі және «әмбебап» когнитивті кеңістікке жататын феномендер (Karaulov Yu.N., 1987:49).

Ю.Н. Карауловтың анықтамасы бойынша, прецедентті болу үшін төмендегі шарттар талабына сай болу керек, яғни келесі принциптерді ұстану керек:

1. белгілі бір оқиғаға байланысты;
2. көпшілік қолданысында кеңінен таралған;
3. сахналық көрініс немесе фильм түрінде белгілі;
4. мақал-мәтел, фразеологизм құрамында кездесетін (Karaulov Yu.N., 1987:49).

Ал бұл есімдер, біздің ойымызша, жалқы есім қасиетін жоғалтқан жоқ. *Қарабай* прецеденттік есімі қазақ халқына сонау ислам дінін қабылдау кезеңі, Құраннан белгілі сараң адам есімі болса, бертін келе ол бүкіл сараң адамдардың жинақы есіміне айналған, ал бей-онимдену вариантына *қарабайшылық* жатады. Яғни жоғарыда біз келтірген Ю.Н. Карауловтың прецеденттік есімдерді анықтау критерийіне сай келеді. Айтқанымыз дәлелді болу үшін мысал келтіріп көрелік:

1. Қарабай есімі Құранда берілген бір оқиғаға байланысты туындаған;

2. көпшілік қолданысында кеңінен таралған;

3. сахналық көрініс тапқан;

4. мақал-мәтел, фразеологизм құрамында кездеседі.

Сонымен бірге прецеденттік есімдерді терең зерттеген Қазақстан ғалымдарынан, олардың мағыналық, функционалдық жағынан классификациясын берген Г.Б.Мәдиева. Ғалым В.В. Красныхтың жеке кісі есімдеріне байланысты келесі прецеденттік есім таптастыруы:

– кеңінен таралған прецеденттік мәтінмен байланысты (Обломов, Тарас Бульба);

– тіл иелеріне белгілі және прецедентті болып келетін оқиғаға байланысты (Иван Сусанин, Колумб).

Қазақ халқының когнитивті санасында қандай да нақты оқиғаға байланысты емес, бірақ социум үшін құнды болып табылатын жеке қасиеттерімен ерекшеленген тұлғаларға байланысты өзінің келесі таптастыруын берген:

– кеңінен танымал тарихи тұлғамен байланысты прецеденттік есім (Абылай хан, Кеңесары);

– қазақ халқының мәдени және қоғамның дамуында ерекше орын алған, алатын тұлғалар (Абай, Алтынсарин, Жамбыл, К. Байсейітова) (Madieva G.B., 2004:190).

Г.Б.Мәдиева адамзаттың когнитивті кеңістігін құрайтын әмбебап прецеденттік есімдерді (Отелло, Шахерезада, Гамлет, Напалеон, Гитлер, Александр Македонский) және нақты ұлттық когнитивті базаға енгізілген таза ұлттық прецеденттік есімдерді (қаз. Қарабай, орыс. Плюшкин – сараңдықбелгісі; қаз. Судырахмет, орыс. Обломов – жалқаулық, боссөздік белгісі; қаз. Мырқымбай, орыс. Иван – алаңғасырлық, ақымақтық белгісі) бөліп қарастырған.

Сонымен қатар ғалым прецеденттік есімдер нақты ұлтты білдіретінін айтып, мысал ретінде Иван – орыс ұлтын, Ганс – неміс ұлтын, Джон – америкалықтарды білдіретінін келтірген және топтап, нақты тұлғаны атамау үшін кісі

тегін қолданылатынын да айтқан (мысалы, Мырқымбайлар, Ивановтар, Петровтар, Сидоровтар т.б.).

Г.Б. Мәдиева әмбебап және ұлттық прецеденттік есімдер негізінде келесі топтарды бөліп қарастырған:

– әмбебап профессионалды прецеденттік есімдер (Құдай, Алла, Мария);

– тек қана мұсылман қауымына тән фреквентальді профессионалды прецеденттік есімдер (Мекке, Медине, Мұхаммед, Пайғамбар т.б.)

Нақты ұлтқа, соның ішінде қазақ халқына қатысты ұлттық профессионалды прецеденттік есімдер әулие кісі есімдері мен әулие жерлерге байланысты (Айша бибі, Арыстан Баб т.б.).

Сонымен қатар ол қоян-қолтық араласып жатқан халықтарға қатысты фреквентальді прецеденттік есімдерді де бөліп көрсеткен. Мысалы: орыс. – Колобок, қаз. – Бауырсақ т.б.

Нәтиже мен талқы

Біз жинаған материалдар бойынша прецеденттік есімдер Х-ХІV ғғ. поэтикалық түркі жазба ескерткіштері мен көрнекті ақын-жазушылар шығармаларында мейлінше қолданылған. Енді жоғарыда көрсетілген таптастырулар негізінде прецеденттік есімдер қолданысын талдап көрелік.

а) Кеңінен танымал тарихи тұлғамен байланысты прецеденттік есім:

Пірімұған ықлас етті, шарап іштім,

Шәбліге ұқсап зікір айтып жаннан кештім («Диуани хикмет»).

Құл Қожа Ахмет, олай десең аларсың хақтан үлес,

Баязиттей нәпсіңмен күн-түн күрес («Диуани хикмет»).

Әбутәліб *Ғалидің* атасы дүр,

Араб қауымының ұлығы дүр («Диуани хикмет»).

Ақшам түні көрінді мейрам айы,

Мұхаммед Хожа бек – дәулет құмайы («Мұхаббат-наме»).

Еліміз жансыз тән еді бұрын сенсіз,

Шахтың шахы *Жәнібек* ханға етенесіз.

Қолы ашықтығы *Оспанға* тең.

Сезімталдығы *Айаздың* дәл өзінен асады («Аиқат сыйы»)

Аздан соң мінді атына *батыр Баян*

Сиысып бір жаратқан *Алласына*.

Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп,

Шаңдатып *Абылайдың* ордасына (М. Жұмбаев).

Абылай ханның тамған жер, Кіндік қаны Түркістан (А. Сопыбек).

Көгілдір күмбез нұр пішін, Қожа Ахмет – дана адам. Күмбездің алғаш Кірпішін Ақсақ Темір қалаған (А. Сопыбек).

Қожа Ахмет Яссауи, Қалдырды өлмес хикметтер. Хафиз, Бақи, Дауд пен Йүгінеки Ахметтер, Бақырғани Сүлеймен – атқарды талай міндеттер (А. Сопыбек).

ә) *Мәдени және қоғамның дамуында ерекше орын алған, алатын тұлғалар:*

Абай, Мұхтар бастаған елге әйгілі Ұлы көштің соңынан ергендігін (М. Шаханов).

Талай жылдар өтсе де, талай заман, Қалам тартар қазақта ақын туса, Аруағына *Абайдың* қарайлаған. *Абай* болу, әрине, оңай емес, Ақын болмай қалсаң ғой... Қалай жаман! (М. Мақатаев).

Беремін *Жамбыл* ата, ыстық сәлем, Біледі даңқынды күллі әлем. Сағындым сақ-сақ күлген күлкіңізді, Елің мен күтіп отыр інің Кенен (К. Әзірбаев).

Жұпарына туған елдің белеп бір, Ел көзіне түсті ғажап ерек гүл. Тойға келді, қоңырауы даланың, *Ыбырай аға*, – инспектор, директор (Т. Молдағалиев).

Жамбыл жыры аспаныңда жаңғырып, Әуеніне кетті әлемді таң қылып. *Алатаудың* ақ шыңдары *Күләшша Күләш* әнін қайталайды мәңгілік (Т. Айбергенов).

б) *адамзаттың (жалпы мұсылман қауымы үшін) когнитивті кеңістігін құрайтын әмбебап прецедентті есімдер:*

Қашан өлсем, сен қадірімді білергей, Бұ жолға түссе, *Апылатон*да дәліргей. Егер *Апылатон* саған ғашық болса, Ұмытар бар істері мен ойларын («Мұхаббат-наме»).

Жүрдек ғасыр ұмытқан-ау ұятты. *Данте*, *Пушкин*, *Шекспирмен*, *Гетемен* Оның тіпті жұмысы жоқ сияқты. Қанша дарын өресі тар пенделікке күйттелді. Кім дарынсыз дей алады *Шыңғысхан* мен *Гитлерді*? (М. Шаханов).

Түсінер ең, Езбін бе әлде ермін бе, Байқар едің, Артықпын ба, кеммін бе?.. Мен *Спартак* бола алмадым, не шара, Сенің өзің *Цезарь* болып көрдің бе?! (М. Мақатаев).

Аласұрып *Бетховен* отты желдей, Ән нөсерін сапырып текті селдей. Симфония даусымен дауылдайын, Қасарысқан тағдырды етті жердей (С. Мәуленов).

Кірді ғой түстен кейін тентек ақылы, Сертімнің бұл өмірлік ең ақыры: «Адам – құл өзін жеңіп ұстамаған» деген бір *Сократтың* бар нақылы (С. Торайғыров).

в) Әмбебап конфессионалды прецеденттік есімдер (Құдай, Алла, Мария):

Бірақ олар бәрін де құрметтейді, с Тек *Исаның* есегі үшін. Күнді *Исаның* басына тәж қылды, Мұхаммед Мұстафаны көкке көтерді («Мұхаббат-наме»).

Бәрі рас айтқанының Ақ *Алламның*, Құм менен топырақтан жаралғанмын. *Құдайдың* құлымын мен – мұсылманмын, Денемде түйірі жоқ арам қанның (М. Мақатаев).

Я, *Алла*, қанағат бер әр ісіме, Қанат бер елден алған дәрісіме. Мұрат бер құлақ түріп үйренейін, Мәніне әр нәрсенің мәнісіне (Т. Молдағалиев).

Ауыздан *Алла* атыңды тастамаймыз, *Алласыз* ешбір іске бастамаймыз (М. Жұмабаев).

Тұрғызған Меккедегі алғаш Қағбаны да, кездесті Ибаргим пайғамбарға. Тұр екен Нұх пайғамбар кемесімен, ап қалған топан судан тіршілікті. Ыдырыс пайғамбар бұл отыр екен, Бал ашып, жұлдыздарға қарап алып. Алладан «Інжіл» кітап түскен Иса, Былай сөйлеп кетті Мұхаммедке. Ал Дәуіт пайғамбар бұл отыр екен, Алладан түскен кітап «Забурды» оқып. Алтыншы қабатта да көңілді екен, Бұл Мұса пайғамбарға болған мекен. Жанында сикыры бар асасы тұр, Алладан түскен «Таурат» қолында екен (А. Сопыбек)

ә) *Тек қана мұсылман қауымына тән фреквентальді конфессионалды прецеденттік есімдер (Мекке, Медине, Мұхаммед, Пайғамбар т.б.):*

Мекенім Ніл дария–Мекке менің, Келеді мәңгілікке мекендегім. Дариға-ай, *Зұлтыһарды* ерттеп мініп, Көрмеген мекеніме кетер ме едім?! Семсерін *Ғазиретәлі* ескек жасап. Жерорта теңізінен өтер ме едім?! (М. Мақатаев).

Бақытты ғой – иығына ел сенімін артқандар, Туған жерде *пайғамбардай* қасиетті қарттар бар (М. Шаханов)

Тұрмыс, тағдыр бірі де Бұл мақсұттан бұра алмас. *Қаһарман Рүстем*, Әлі де Бұрам деп жолда тұра алмас (С. Торайғыров).

«Мәдинеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет, екінші Меккемін білгенге (А. Сопыбек).

ә) *Нақты ұлтқа, соның ішінде қазақ халқына қатысты ұлттық конфессионалды прецеденттік есімдер әулие кісі есімдері мен әулие жерлерге байланысты (Айша бибі, Арыстанбаб т.б.):*

«*Отырарда отыз бап, Түркістанда түмен бап, Самарқандасансыз бап*», Бет алып көшіп барады (К. Әзірбаев).

Жеті жаста *Арыстан Баба* қылдым салам, Мұстапаның аманатын бер деп маған («Диуани хикмет»).

д) *тіл иелеріне белгілі және прецедентті болып келетін оқиғаға (мәтінге) байланысты прецедентті есімдер:*

Шық бермейтін *Шығайбай*, Мінезі саған келіпті. Айналада ағайын, Сенен безе жеріпті. Арғы атаң *Қарынбай*, Сараңдықтан өліпті! (К.Әзірбаев).

«Қазықұрттың басында,
Кеме қалған» дейді жұрт.

Арман қылып жасымда,

Көрсем деуші ем *Қазықұрт* (А. Тоқмағанбетов).

Мен соттаймын! *Жалмауыз «жезтырнақты»* Көрден шыққан кебінсіз жынды «аруақты» Мен соттаймын, қанқұйлы фашистерді Үкімімен сүйсінте адамзатты (К. Аманжолов).

Қасіретті куәгер боп әбілетті тасқынға *Үркердей* топ ауыл жатты боз төбенің астында (М. Шаханов).

Ұтылғаным белгісіз, ұтқаным да, Жығылғаным неғайбіл, жыққаным да, «Барар жерің – *Балқантау*» дейтін еді, *Балқан* тауға, бауырлар, шыққаным ба?! (М. Мақатаев)

Шын жетіммін бір жаққа сенен кетсем, Сенің арқаң әндетсем, елендетсем. Кешір сорлы балаңды, *Алатауым*, Сенің қымбат бағанды төмендетсем (Т. Молдағалиев).

е) *ғашықтық символдары болған түркі, соның ішінде қазақ халқының прецедентті есімдері:*

Содан бастап *Мәжнүннің* өзі болдым, Айта жүрер дүние сөзі болдым. *Қыз Жібегім* сен болдың, *Баяным да Төлеген* боп түрлендім, *Қозы* болдым (Т. Молдағалиев).

Тас үнгірде тұрды олар аз-ақ күн, Тартты бәрін қорлық пенен азаптың. Қыр үстінде *Еңлік – Кебек* қоштасты, *Ромео – Джульеттасы* қазақтың (С. Мәуленов).

Бүкіл адам іздегенмен бақыт жолын, бақ жолын, Ешкім оңай таба алмайды *Абайы* мен *Тоғжанын*.

Ал мен таптым *Тоғжан* сынды пәк жанды, – деді ол масаң діріл қосып сөзіне, – Өзің *Абай* болмаған соң Мазалама *Тоғжанды*, – деді сіңлің жас үйіріп көзіне... (М. Шаханов).

Қос аққу – *Жібек-Төлеген* сыр шертеді, Махаббат дерті – бүгінгі жасқа ертегі (И. Бекмаханұлы).

Айтарын айтып, ат қойып маған ол кетті, Балалық қалмай, кешігіп мен де ер жеттім. *Ләйлімді* іздеп көкте жоқ, иә жерде жоқ, Қиялды

қуған *Мәжнүн* болып мен кеттім (М. Кенжебай).

Біздегі батыр – *Алпамыс*, Өзбекке барса – *Алпамыш* (А. Сопыбек).

Тас кенелер кердең қаққан тайпып, Біз тұмсығын қаңға малған қайқып, Тірілсе ғой, қайран *Судыр Ахмет*, Жинап-теріп өртер еді-ау май құйып (С. Құттыбаев).

Ер жігітке жараспайды жел кеуде, Шын махаббат жаратылған өлмеуге... Мен ойлаған *Баян сұлу*, *Жібектер* Мәңгілікке қоныс тепкен кеудемде (С. Құттыбаев).

Қазіргі ақын шығармаларындағы прецедентті есімдер қазақ халқының когнитивтік кеңістігін көрсетеді. Үркер, Темірқазық космоимдері, Алатау, Қаратау, Қазықұрт оронимдері қазақ халқының мәдениетінде ерекше орын алады. Ақындар шығармаларында Қарт Алатау, пайғамбар Алатау деп беріліп, елдің тауға деген құрметін көрсете білген. Қаратау – жоңғар шапқыншылығы кезінде туған «Елім-ай» өлеңінің бірінші жолы: «Қаратаудың басынан көш келеді» арқылы халық тарихында қалған қайғылы кезеңнен хабардар етсе, ал Қаратау халық панасы ретінде суреттеледі. Уақыт өте келе, халық жағдайы өзгеріп, жауға дес бермейтін жағдайға жеткенін ақын: *Басынан Қаратаудың көш келмейді, Қаратау* енді ешкімге дес бермейді. Мөлтілдеп қара көзден жас келмейді, Қара көз қарындасым сескенбейді. Қаратау енді ешкімге дес бермейді (М. Мақатаев) өлең жолдарымен антитеза қолдану арқылы жеткізген. Мұнда ол мәтінді трансформациялап қолданып тұр. Мәтіннің өзегін құрап тұрған бірлік – Қаратау оронимі. Сонымен бірге қазақ халқының мәдениетінде қалыптасқан өз Қарабайлары бар, яғни Шығайбай антропонимі – сараңдық белгісі.

Жалпы адамзат үшін әмбебап саналатын ғашықтық символы – Ромео мен Джульетта, түркі халықтарына ортақ Қозы Көрпеш – Баян сұлу, қазақ халқының төл ғашықтық символдарына айналған образдар – Еңлік – Кебек, Қыз Жібек пен Төлеген және Абай мен Тоғжан қазақ халқының когнитивтік кеңістігін кеңейтіп, ақындардың аялық білімін көрсетіп тұр. Ақпарат толық болу үшін біз реципиенттер арасында сауалнама жүргізуді жөн көрдік. Сауалнамаға 100 адам қатысты, оның ішінде әр кәсіп иелері (жасы 20 – 70 арасында) және студенттер бар.

Сауалнама бірнеше сұрақтардан тұрды: Сізге келесі есімдер қандай ассоциация береді: Ләйлі-Мәжнүн, Сүлеймен, Мұса т.б.? Бұл есімдерді қайдан білесіз? Сіз үшін ғашықтық символы кімдер? Сіз үшін әділдік символы кімдер? Сіз

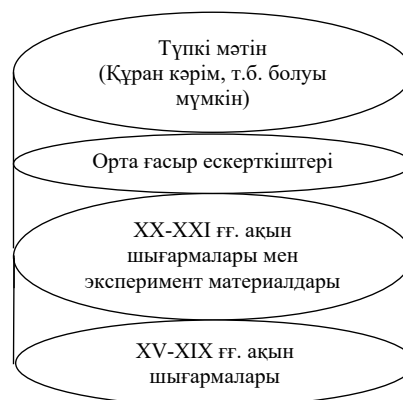
үшін жомарттық символы кімдер? Сіз үшін сараңдық символы кімдер?

Сауалнама негізінде біз мынадай нәтижелерге қол жеткіздік:

Қазіргі кейбір тіл иелері үшін Сүлеймен, Оспан, Жамшид, Жүсіп, Зылиха прецедентті есімдері актуалды емес, бұл олардың аялық біліміне байланысты. Мұса прецедентті есімі олардың санасында Мұса пайғамбар емес, Жаяу Мұса образын туындатады. Ғашықтық символы ретінде олар үшін Қыз Жібек пен Төлеген және Қозы Көрпеш пен Баян сұлу символдық мәнге ие, ал қазіргі кезде олар үшін үлгі болатындай образдар жоқ. Мұның себебін И. Бекмаханұлы келесі өлең жолдары арқылы жақсы жеткізген, себебі қазіргі жастар шыннайы махаббатқа сенбейді: «Қос аққу — Жібек-Төлеген сыр шертеді, Махаббат дергі – бүгінгі жасқа ертегі». Прецедентті топонимдерден қазіргі қазақ жеріндегі Алатау, Сыр, Түркістан, Қаратау, Қазығұрт қасиетті, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар символдық мәнге ие. Мысалы, Алатау қартқа теңеледі, ең биік тау ретінде бір тазалық символын береді. Түркістан қазіргі тіл иелері үшін бүкіл түркі халықтарының Отаны саналатын киелі бесік, онда белгілі, әулие кісілердің молалары бар және кіші қажылық мекені саналады. Сыр суы молшылық, тазалық, балалық шақ белгісі. Қазығұрт тауы киелілік мәнге ие, себебі онда Нұх пайғамбардың кемесі болған деген аңыз халық санасында сақталған. Мекке – қасиетті, мұсылмандардың Отаны. Мысыр қазіргі тіл иелерінің көбі үшін ешқандай ассоциация бермейді, кейбіреулері үшін ғана ол бір жұмакпен тең, яғни Отанын еске салады, мұның өзі «Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары» деген мақалға байланысты. Бір реципиент үшін Мысыр оның танысының әкесінің есімін есіне түсіреді – Қазыбек Мысырұлы. Бұл трансонимизация негізінде антропотопонимнің қалыптасқанын көрсетеді, яғни Мысыр топонимі қазақ халқы үшін орны ерекше болғандығын байқатады. Шам, Рұм топонимдері аялық біліміне байланысты реципиенттерде ешқандай ассоциация тудырмайды, себебі Шам – қазіргі Сирия, ал Рұм – Византия.

Біз әр халықтың құндылықтары өзгеріп, дамып отырады десек, әр кезең мен дәуірде сол халықтың өзіндік әлемнің ономастикалық бейнесі түзіледі деп толық сеніммен айтуымызға болады, алайда ол бейне уақыт өте келе мүлдем құрымайды, қайта өзгеріп, толығып отырады. Бұған біз дәлел ретінде прецедентті есімдерді шығарма ішінде қолданудан мысалдар келтіруді

жөн көрдік: *Ләйлі-Мәжнун* қазақ халқы мәдениетіне мұсылмандықты қабылдаумен келген символдар десек, *Қозы Көрпеш – Баян сұлу* одан бұрынғы түркі халықтарына тән ортақ символдар, *Еңлік-Кебек*, *Қыз Жібек пен Төлеген* бергі кезеңдер символы, *Абай – Тоғжан* одан да жақын кезең символы. Сонымен, түпкі мәтін мен орта ғасыр ескерткіштерінің байланысы өте тығыз екендігін біз жоғарыда берілген мысалдардан анықтадық; XV-XIX ғғ. ақын шығармаларының түпкі мәтінмен байланысы тығыз, олардың орта ғасыр ақындарының шығармаларына көп сілтеме жасайтыны осының айғағы, сонымен бірге ол кезеңде діннің ықпалы күшті болған; XX-XXI ғғ. ақын шығармалары мен эксперимент материалдары негізінде біз бұл байланыстың ғашықтық символына, батырлық, әділдік символдарына қатысты үстірт екендігін байқадық. Мұны төмендегі сурет арқылы көрсетуге болады:

1-сурет – Қазақ халқының қабылдауындағы прецедентті есімдердің кезеңге қарай репрезенттелуі

Бұл сызбадан біз әр кезең өзінің әлемнің ономастикалық бейнесі болғанын, уақыт өте келе ол толығып (кей жерде өзгеріп) отырғанын байқаймыз. Біз мысалдарды прецедентті есімдерден арнайы келтірдік, себебі олар сақталған халық құндылығының бірден-бір көрсеткіші. Сонымен кеңістік пен кезең қатысында ЖЕ (прецедентті есім) лингвомәдени социумның әлемнің ономастикалық бейнесін анықтауымызға әбден болады.

Е. Бриченкова прецедентті айтылымдарды олардың мағына деңгейіне қарап контексте актуалдануын үш топқа бөледі: а) үстірт (поверхностное), ә) терең (глубинное) және жүйелі мағына (Brichenkova E., 2007:18). Осының негізінде біз орта ғасырдағы прецедентті

есімдер түпкі мәтінмен тығыз байланысып жатқандықтан (себебі ол кез түпкі мәтіннің шығу кезеңіне жақын), терең деңгейдегі байланыс деп анықтап, XV-XIX ғғ. ақын шығармаларындағы прецедентті есімдердің қолданысын жүйелі деңгейде деп анықтауымызға болады, себебі Кеңес өкіметіндегідей идеология мен техникалық даму ықпалы орын алған жоқ. XX-XXI ғғ. ақын шығармалары мен эксперимент негізінде қазіргі тіл иелерінің аталған прецедентті есімдерді қолдану деңгейін үстірт деп айтуымызға болады, себебі бұл кезеңде прецедентті есімдерді қолдануда көптеген өзгерістер мен толықтырулар орын алған.

Мұндай өзгерістер мен толықтырулардың бірнеше себептері бар: а) идеологияның өзгеруі, Кеңес өкіметінің орнауы, соның салдарынан дін өкілдерінің қудалануы мен атеизмнің орнауы; ә) әлемде техника мен экономиканың дамуы,

соның салдарынан қалыптасқан стереотиптерге деген көзқарастың өзгеруі; б) құндылықтардың өзгеруі т.б.

Қорытынды

Қорыта келе айтайын дегеніміз, түркі халқына ортақ құндылықтарымыз болып табылатын X-XIV ғғ. түркі поэтикалық тарихи жазба ескерткіштеріндегі онимдер қазіргі кезде де тілде сақтала отырып, түркі халықтарының туыстығын, діні, тілінің ортақтығының айғағы екендігіне дәлел бола алады. Сонымен бірге аталған поэтонимдер қазіргі кезде тілде мақал-мәтел, фразеологизм, көркем шығарма, БАҚ логоэпистемалардың трансформациялануында, яғни барлық жағдайда қолданыла отырып, ұрпақтан-ұрпаққа мәдениетімізді, тарихымызды, дін, ділімізді жеткізіп отыратын көпір іспеттес.

Әдебиеттер

- Арат Р.Р. Кутадгу билиг. I. Метин. – Истамбул, 1947. – 650 б.
 Әліпхан М. Одғурмыш бейнесінің сыры: Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы сопылық таным // Ясауи университетінің Хабаршысы. –2002 № 3. -14-16 б.
 Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1989. – 280 б.
 Көпүрүлү М.Ф. Түркі әдебиеті тарихы. – Стамбул, 1981. – 3-ші басыл.
 Сыздықова Р. Ясауи «хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.
 Дәуітұлы С. «Диуани хикмет» хақында. – Алматы, 1998. – Б. 114.
 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1959. – С. 103-104.
 Фазылов Э. И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент, 1965. – С. 161.
 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1997. – С. 211.
 Философиялық сөздік. – Алматы, 1996. – Б. 317.
 Костомаров В.Г. Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. – СПб., М., 2001. – 256 с.
 Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы. – М., 1994. – С. 34-47.
 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Русский язык, 1987. – С. 49.
 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
 Бриченкова Е. Прецедентное высказывание в русском дискурсе и их место в преподавании русского языка как иностранного. – М., 2007. – С. 18-29.

References

- Amanzholov S. (1959). Voprosy dialektologii i istorii kazaxskogo yazıka. [About of problems dialectology and history of Kazakh language]. Almaty. S. 103-104. (in Russian)
 Aliphan M. (2002). Odgurmish beynesinin sırı: J. Balasagunnın «Kutty bilig» dastanyndagy sopylyk tanyım [The secret image of Odgurmish: Sufi cognition in the Balasagun epic «Kutty bilig»]. Yasauı University Khabarshysy. N. 3. 14-16 b. (In Kazakh)
 Arat R.R. (1947). Kutadgu bilig [Kutadgu Dance]. I. Metin. Stambul. 650 p. (In turkish)
 Brichenkova Ye. (2007). Precedentnoye vyskazyvaniye v russkom diskurse i ih mesto v preodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. [Precedent statement in Russian discourse and their place in the teaching of Russian as a foreign language]. Moskva. S.18-29.
 Dautily S. (1998) «Diwani hikmet» hakynda. [About of «Diwani Wickets»]. Almaty.114 b. (In Kazakh)
 Gasparov B.M. (1994). Literaturnye leitmotivi. [Literary leith motives.]. Moskva. S. 34-47. (in Russian)
 Karaulov Yu. N. (1987). Russkii yazık i yazıkovaya lichnost. [Russian language and language personality]. Moskva. S. 49. (in Russian)
 Kopurulu M.F. (1981). Turki adebieti tarixy. [History of Turkic literature]. Stambul. 3-shi basyl. (In Kazakh)

- Kostomarov V.G. Burvikova N.D. (2001). Starye mehi i molodoe vino. Iz nablyudenii nad russkim slovoupotrebleniem konca XX veka. [Old bellows and new wine. From observations of Russian word the use of the end of the twentieth century]. Moskva. S. 256. (in Russian)
- Maslova V.A. (1997). Vvedenie v lingvokulturologiu. [Introduction to linguistic cultural studies]. Moskva. S. 211. (in Russian)
- Madieva G.B. (2004). Imya sobstvennoe v kontekste poznaniya. [Proper name in the context of knowledge]. Almaty: Kazak universiteti. 190 p. (in Russian)
- Syzdykova R. (2004). Yasauı «hikmetterinin» tili. [The language of the Yassawi «wits»]. Almaty: Sozdik-Slovar. 552 b. (In Kazakh)
- Suyinshliev H. (1989). VIII-XVIII gasyrlardagy kazak adebieti. [Kazakh literature of 8-15th century]. Almaty: Mektep baspasy. 280 p. (In Kazakh)
- Fazylov E.I. (1965). Starowzbekskii yazık. Xorezmiyskie pamyatniki XIV veka. [Old uzbek language. Khorezm monuments of the 14th century]. Tashkent. S. 161. (in Russian)
- Filosofiyalik sozdik. (1996). [Philosophical dictionary]. Almaty. 317 b. (In Kazakh)